

ОСНОВНІ ПІДХОДИ ДО АНАЛІЗУ ПОСТРАДЯНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

POST-SOVIET TRANSFORMATIONS THROUGH THE PRISM OF TRANZITOLOGY

Трач А.С.,

кандидат політичних наук

У статті розглядаються проблеми, що постали перед транзитологією з огляду на суперечливий перебіг пострадянських політичних трансформацій. Подано огляд основних підходів, вносяться пропозиції щодо осучаснення транзитологічної парадигми та напрямів подальших досліджень. Безумовно, парадигма демократичного транзиту відіграла свою позитивну роль, проте очевидно, що реалії пострадянського простору не збігаються з положеннями цієї моделі. Абсолютна більшість пострадянських країн, що їх вважали транзитними в межах «третьої хвилі демократизації», не просунулися значним чином у побудові демократії. Частина з них реконсолідувала авторитарні режими на новій основі, а більшість нині перебуває в невизначеній зоні між авторитаризмом і демократією. Тому корисним для дослідження режимів пострадянського простору є концепт делегативної демократії, а також поглиблена увага до ефективності та стабільності держави в транзитних суспільствах.

Ключові слова: транзитологія, демократизація, демократичний транзит, політичний режим, трансформація, пострадянський простір.

В статье рассматриваются проблемы, возникшие перед транзитологией с учетом противоречивого хода постсоветских политических трансформаций. Подается обзор основных подходов, внесены предложения по осовремениванию транзитологической парадигмы и направлений дальнейших исследований. Безусловно, парадигма демократического транзита сыграла свою позитивную роль, однако очевидно, что реалии постсоветского пространства не совпадают с положениями этой модели. Абсолютное большинство постсоветских стран, которые считаются транзитными в пределах «третьей волны демократизации», не продвинулись значительным образом в построении демократии. Часть из них реконсолидировала авторитарные режимы на новой основе, а большинство в настоящее время находится в неопределенной фазе между авторитаризмом и демократией. Соответственно, полезным для исследования режимов постсоветского пространства является концепт делегативной демократии, а также научное внимание к эффективности и стабильности государства в транзитных обществах.

Ключевые слова: транзитология, демократизация, демократический транзит, политический режим, трансформация, постсоветское пространство.

The problems which arose before transitology taking into account contradictory course of post-soviet political transformations are considered in the article. The overview of main approaches is given. Proposals on modernizing the transit paradigm and ways of future researches are given. Sure, the paradigm of democratic transit played the positive role, however obviously, that realities of postsoviet space do not coincide with positions of this model. Absolute majority of postsoviet countries which examined by transit within the limits of the “third waves of democratization”, did not move up considerable appearance in the construction of democracy. Part from their re-consolidated authoritarian modes on new basis, and majority presently is in an indefinite phase between authoritarianism and democracy. Accordingly, useful to research of the modes of postsoviet space is concept of delegate democracy, and also scientific attention to efficiency and stability of the state in transit societies.

Key words: transitology, democratization, democratic transit, political regime, transformation, post-soviet space.

Постановка проблеми. Динамічні соціально-політичні зміни, що відбулися в 1970-х рр. у низці країн Південної Європи та Латинської Америки, а наприкінці 1980-х – на посткомуністичному просторі, сприймалися як свідчення близької перемоги західної ліберальної демократії у світовому масштабі. Транзитологія як субдисципліна політичної науки (або одна з політичних наук) почала формуватися саме в цей період часу. Класична транзитологічна парадигма оперує єдиним можливим вектором – від «недемократії» до демократії. Проте суперечливі пострадянські трансформації поставили на порядок денний питання про достовірність цієї парадигми, звернули увагу науковців на нові, раніше невідомі типи недемо-

кратичних режимів, що часто є результатом транзиту. Осягнення цих суперечливих феноменів і відповідне оновлення наукового інструментарію транзитології, осучаснення її основних положень є важливим завданням для науковців пострадянських країн.

Стан опрацювання. Зі зрозумілих історичних причин класична транзитологія народилася в межах політичної науки провідних країн Заходу, насамперед США. Існує безліч монографій (зокрема колективних), збірників, статей із зазначеної проблематики. Найявна також низка спеціалізованих наукових видань, зокрема «Journal of Democracy», «Journal of Communist Studies and Transition Politics», «Communist and Post-

Communist Studies» і т. д. Класичними вважаються праці таких політологів, як Д. Растоу, Ф. Шміттер, Т. Карл, Г. О'Доннелл і А. Пшеворський.

Серед вітчизняних учених можна виділити праці О. Романюка, В. Горбатенка, А. Колодій, О. Дергачова, Ф. Рудича, О. Долженкова й інших, хоча помітно, що вітчизняна транзитологія робить лише перші кроки. Російські дослідники В. Гельман, А. Мельвіль також зробили свій внесок у дослідження пострадянських трансформацій. Але все ж помітно бракує робіт, в яких би робилися спроби осучаснити постулати транзитології з урахуванням теоретичного доробку згаданих учених, а також аналізу політичної практики країн пострадянського ареалу.

Мета статті – критично розглянути основні підходи, що склалися в межах транзитологічної парадигми, з погляду їх верифікації політичною практикою пострадянських країн, унести пропозиції щодо осучаснення постулатів транзитології та напрямів перспективних досліджень.

Виклад основного матеріалу. У центрі уваги класичної транзитології перебували два переходи («транзити»): політичний (від авторитаризму до демократії) і економічний (від адміністративної до ринкової економіки). Логіка трансформації, як її розуміли транзитологи аж до середини 1990-х рр., завжди була лінійною. Транзитологи вважали, що ринкові реформи й т. зв. «установчі вибори», що знаменують собою пакт еліт щодо припинення авторитарного правління, прирікають транзит на успіх попри будь-які другорядні (як тоді вважалося) обставини.

У той же час, великою мірою під впливом суперечливих пострадянських трансформацій, що стали частиною вже «четвертої хвилі демократизації» наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр., транзитологи почали приділяти увагу не лише інститутам, а й цінностям, себто таким факторам, як політична культура й суспільний менталітет. У цілому зрозуміло, що вони великою мірою зумовлюють одне й те ж, еволюціонують в одному векторі, хоча й не паралельно. Так, український політолог О. Долженков дійшов висновку, що суспільно-політичні інститути та цінності еволюціонують у напрямку демократизації різношвидкісно: найшвидше змінюється нормативна база, дещо відстає дизайн основних політичних інститутів, найбільший опір змінам демонструє політична культура та свідомість [1, с. 221]. Іншими словами, запровадити багатопартійність – справа кількох місяців (ідеться про розроблення та прийняття відповідного закону про політичні партії); перейти до багатопартійної системи – справа одного-двох виборчих циклів (а це щонайменше кілька років); нарешті, легітимізація ролі партій у суспільній свідомості – це питання вже кількох вибор-

чих циклів чи радше зміни покоління, тобто йтиметься про проміжок часу не менше ніж 15–20 років.

Відомий дослідник А. Пшеворський першим етапом транзиту вважає інституціоналізацію масового опозиційного руху, коли в процесі лібералізації до того безальтернативно авторитарного суспільства в ньому виникає певна кількість незалежних асоціацій і організацій, що мають свої інтереси та погляди, а інститути, які мали б ці погляди якимось чином агрегувати та відстоювати, ще відсутні. Подальша лібералізація, тобто стадія транзиту, що передуює власне демократизації, призводить до протиріччя, яке існувало в СРСР починаючи з 1985 р., коли інституції громадянського суспільства, що народжується та досить бурхливо розвивається, не мають змоги відстоювати свої інтереси за допомогою політичних інститутів, адже авторитарні політичні інститути для цього непридатні, а нові ще не створені [2, с. 180].

Альтернативного погляду на першочерговість трансформацій дотримуються Х. Лінц і А. Степан, наполягаючи на приматі реформування інститутів щодо цінностей і політичної поведінки. Для успішного переходу до ліберальної демократії необхідні певні кроки з інституціональної трансформації режиму.

Л. Вей і С. Левіцкі досліджують транзит під протилежним кутом зору, акцентуючи такі причини збереження авторитарних режимів: 1) сила зв'язків країни із Заходом – там, де цей зв'язок був міцним і стійким, жоден авторитарний режим не пережив реставрації, зокрема в Центральній-Східній Європі; але там, де цей зв'язок був незначним, як на пострадянському просторі, набагато більше значення мали внутрішні фактори, що часто суперечили глибокій демократизації; 2) сила єдиної партії; 3) сила військово-поліцейського апарату, його здатність придушити антивладні виступи; 4) державний контроль над економікою (особливо в країнах, багатих мінеральними ресурсами). Також згадані вчені наголошують, що характер падіння авторитарних режимів має значення для подальших траєкторій політичного розвитку. Консолідація демократії більш імовірна в разі жорсткого переходу («hard door transition»), коли опозиція отримує владу внаслідок жорсткої боротьби із сильним авторитарним режимом, аніж у разі м'якого переходу («rotten door transition»), коли опозиція отримує владу з рук слабого авторитарного режиму [3].

На думку Ф. Шміттера, консолідацію демократії можна визначити як процес, коли епізодичні угоди, половинчасті норми та випадкові рішення періоду переходу від авторитаризму трансформуються у міцно засвоєні відносини співробітництва та конкуренції, що постійно діють і добровільно приймаються тими особами й колективами,

які беруть участь у демократичному врядуванні [4, с. 60]. За змістом консолідація демократії співпадає з виділеною Д. Растоу останньою з чотирьох стадій транзиту – стадією звикання.

Низка авторів наголошує на важливості такої передумови консолідації демократії, як наявність сформованої держави та нації. Так, у розумінні Д. Растоу нація – не етнічний, а політичний феномен, тому під національною єдністю він розуміє широку суспільну згоду серед громадян щодо їх дійсної стійкої приналежності саме до цієї політичної спільноти. На противагу цьому Х. Лінц і А. Степан замість передумови «немає нації – не буде демократії» висувають зворотну тезу: «немає демократії – не буде нації» [5].

Наявність нації згідно з теорією Д. Растоу сама по собі породжує політичну боротьбу за право визначати її майбутнє й «запускає» процес демократизації через довгу й безрезультатну політичну боротьбу. Підготовча фаза являє собою поляризацію (але аж ніяк не плюралізм) – наслідок довгого протистояння, у якому суперники займають протилежні позиції. Проте навіть у цьому разі Д. Растоу наполягає на наявності фактора національної єдності, який так само, як і острах перед громадянською війною, не дає розколотись поляризованому суспільству. Однак, як видно з подій 2014 р. в Україні, питання про політичну зрілість сил, що уособлюють протилежні полюси, в реальній політиці залишається відкритим. Відсутність згоди, що переходить у відкриті збройні зіткнення, підбиває державну спроможність і стає неподоланою перешкодою для демократизації. Держава, яка неспроможна ефективно контролювати обіг зброї та допускає масові прояви нелегітимного насилля, характеризується слабкою державністю, тоді як саме сильна державність є передумовою успішного демократичного транзиту. Демократія можлива лише там, де є ефективна держава, і відносно цієї тези збіглися позиції Д. Растоу, Х. Лінца й А. Степана.

Досвід держав Центральної та Східної Європи показав, що часто-густо сам термін «держава» має негативні конотації, зокрема через ототожнення з владою комуністичної партії. Це мало наслідком, на противагу теоретичним побудовам Д. Растоу, відсутність автоматичної лояльності громадян державі, відсутність співробітництва з органами влади та відсутність глибокої поваги до адміністративних і політичних рішень, тобто низку складнощів, що утруднювали демократизацію й були непритаманні демократичним суспільствам. Особливо рельєфно це проявилось в країнах пострадянського простору. Звідси – економічна поляризація суспільства, фінансові кризи, сепаратизм, ксенофобія тощо. Політична фрагментація та деградація держави роблять неможливим здійснення ліберальних свобод, тобто неспро-

можна держава загрожує ліберальним цінностям настільки ж фундаментально, як і авторитарна влада.

Для характеристики політичних режимів, що сформувалися внаслідок неуспішних транзитів, насамперед тоді, коли не створена розгалужена інституціональна інфраструктура, Г. О'Доннелл запровадив термін «делегативна демократія», вважаючи, що перемога на президентських виборах дає переможцю право керувати країною на власний розсуд, при цьому він обмежений лише обставинами наявних владних відносин і визначеним Конституцією терміном перебування при владі, що явно спостерігається, наприклад, у Росії. Делегативна демократія не є за суттю представницькою демократією. Її риси зумовлені насамперед її слабко інституціоналізованою структурою – з одного боку, політичні рішення приймаються й реалізуються значно швидше; з іншого боку, подібні системи більш уразливі до згортання, навіть падіння демократії через інституціональну слабкість і хаотичну політику.

Тим не менше, для об'єктивного порівняння пострадянських політичних режимів, а також динаміки їх демократизації недостатньо використання згаданих вище концепцій «демократії з прикметниками», так само, як і класичних теорій транзитології. У процесі демократизації вагоме місце займає здатність держави до ефективного функціонування («державна спроможність»), що розуміється через класичні постулати «поліархії» Р. Даля, Ф. Шміттєра й Т. Карла: 1) контроль за рішеннями уряду конституція покладає на обраних офіційних осіб; 2) ці офіційні особи періодично обираються на чесних і вільних виборах; 3) практично все доросле населення має право обирати офіційних осіб; 4) практично все доросле населення має право претендувати на обрані посади; 5) громадяни мають право висловлювати свою думку, не побоюючись серйозного переслідування за політичними мотивами; 6) громадяни мають право отримувати інформацію з альтернативних джерел, які знаходяться під захистом закону; 7) громадяни мають право створювати відносно незалежні асоціації й організації, включаючи політичні партії й угруповання за інтересами; 8) обрані народом офіційні особи повинні мати можливість здійснення своїх конституційних повноважень без протидії (хоча б і неофіційної) з боку невиборних офіційних осіб; 9) держава повинна бути суверенною й діяти незалежно від політичних систем вищого рівня.

Висновки. Безумовно, парадигма демократичного транзиту відіграла свою позитивну роль, проте очевидно, що реалії пострадянського простору не збігаються з положеннями цієї моделі. Абсолютна більшість пострадянських країн, що їх вважали транзитними в межах «третьої хвилі

демократизації», не просунулася значним чином у побудові демократії. Частина з них реконсолідувала авторитарні режими на новій основі, а більшість нині перебуває в невизначеній зоні між авторитаризмом і демократією, протягом тривалого часу не демонструючи жодного просування до неї. У той час як концепції зміни політичних режимів у своїй переважній більшості є саме концепціями демократизації, дослідження переходів до недемократичних режимів перебуває на периферії інтересів політологів. Тому корисним для

дослідження режимів пострадянського простору є концепт делегативної демократії, а також поглиблена увага до ефективності та стабільності держави в транзитних суспільствах.

Перспективним напрямом наших подальших досліджень є аналіз ролі держави, її стабільності й ефективності в процесі демократизації, взаємозв'язку електоральної та ліберальної демократії, історичних і культурних передумов для формування ефективної демократичної державності в різних пострадянських країнах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Долженков О. Україна – Білорусь: досвід політичної трансформації / О. Долженков. – Одеса : Астропринт, 2003. – 264 с.
2. Пшеворский А. Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке / А. Пшеворский ; пер. с англ. – М. : РОССПЭН, 1999. – 320 с.
3. Way L. Why «Democratic Breakthroughs» often fail to create democracies: Modes of Transition / L. Way, S. Levitski [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.sais-jhu.edu/academics/regional-studies/europe/conferences/countering-regression/pdf/lucan-way-background.pdf>.
4. O'Donnell G. Transitions from Authoritarian Rule. Tentative Conclusions about Uncertain Democracies / G. O'Donnell, P. Schmitter. – Baltimore and London : The Johns Hopkins University Press, 1986. – 81 p.
5. Linz J. Problems of Democratic Transition and Consolidation in Southern Europe, South America and Post-Communist Europe / J. Linz. – Baltimore-London. – Johns Hopkins University Press, 1996. – 480 p.